

Pálkás Barnabás

„ÁLLAMI SZEMPONTBÓL MEGBÍZHATATLANOK”

*Korábbi lakosságcserek hatása a II. világháború utáni
magyar–csehszlovák rendezésre*

A csehszlovák–magyar lakosságcsere tárgyában már könyvtárnyi irodalom áll a kutató rendelkezésére. A lakosságcsere megszületéséről, a kétoldalú tárgyalásokról, és a nagyhatalmak hozzáállásáról a kérdésben számos munka született, ugyanakkor nem került sor kellő mértékben a „lakosságcsere-genezis” szálainak kibogozására, az ötlet megszületésének forrására, ideológiai megokolásának vizsgálatára.

E tanulmány arra vállalkozik, hogy a csehszlovák–magyar és azt megelőző lakosságcserek összehasonlító vizsgálata során bemutassa azok hasonlóságát, a kimutatható párhuzamokat és a döntéshozókra gyakorolt hatásukat. Megpróbál választ találni a kérdésekre, amelyek befolyásolhatták az egyezmény megszületését, illetve arra, hogy a döntés után mi módon igyekeztek a felek a szerződésen felül érvényesíteni álláspontjukat. Választ próbál adni arra, hogy az érintettek milyen előzetes tudás vagy tapasztalat alapján viszonyultak a csehszlovák–magyar lakosságcserehez, s hogy a nagyhatalmak mennyire kezelték példaértékűnek az általuk jónak vélt, már lezajlott hasonló akciókat.

A problematika többször előkerült a 20. század folyamán, így tanulságos lehet összevetni a hazánkat és térségünket leginkább érintő csehszlovák–magyar lakosságcserét a többivel, elsősorban a szerződés megkötése előtt lezajlottakkal. Így mindenekelőtt az első, precedensértékű görög–törökkel, de érdekes lehet a dél-tiroli kérdésben született német–olasz és a háború után rögtön megkötött lengyel–szovjet megállapodás is.¹ Külön érdekessé teszi a vizsgálódást, hogy az 1945 után formálódó két politikai tábor két különböző lakosságcserét tartott példaértékűnek a magyar–csehszlovák viszonyt illetően.

A görög–török lakosságcsere

Ami érdekessé teszi az ügyet: az újkori európai történelemben először került sor ilyen folyamatra, másrészt az egyezmény megszületésénél bábáskodó Nagy-Britannia példaként tekintett rá a későbbiekben a nemzetiségi és területi problémák megoldásakor.

Ha a precedensértékű görög–török egyezmény hátterét vizsgáljuk, érdekes párhuzamok figyelhetőek meg. Az 1830-ban létrejött Görögország legfőbb célkitűzése egyfajta történelmi „Nagy-Görögország”, de minimális kívánalmuk az etnikai görögség egy ha-

¹ A közép-európai németeket teljesen más döntésekkel és más ideológia segítségével toloncolták ki szülőföldjéről, így jelen tanulmány ezt a folyamatot nem vizsgálja. A csehszlovák–szovjet, illetve magyar–jugoszláv és a felmerülő román–magyar rendezések elsősorban méretük és horderejük miatt nem játszottak szerepet, másrészt igyekeztek elválasztani a magyar–csehszlovák kérdéstől, így ezekre sem tér ki.

zában való egyesítése volt. A folyamatos kudarcokat szenvedő Oszmán Birodalom ifjú, modern mozgalmi a nemzetiségekkel folytatott harcokba belefáradva az etnikailag tiszta Törökország megteremtésén munkálkodtak. Talán húzhatunk egy óvatos párhuzamot a Trianon utáni magyar revíziós törekvésekkel és a II. világháború utáni csehszlovák nemzetpolitikával.

Az 1912/13-as Balkán-háborúk után felosztották az Oszmán Birodalom európai területeit, de ezzel felborult a térség *status quo*-ja is. Az 1912-ben alakult Balkán Szövetség elérte célját, Görögország, Szerbia, Montenegró és Bulgária részvételével kiűzték a törököket. A háború alatt közel egymillió ember hagyta el otthonát és vándorolt a félsziget országai között. Az első hullám még egyszerű menekülés volt a harci cselekmények elől, a második a születendő békék (londoni és bukaresti béke) nyomán kialakult új határokon átívelő önkéntes költözés az „anyaország” felé. A harmadik hullám a kölcsönös lakosságcsere-egyezménnyel megvalósuló változások miatt a legérdekesebb.

Az első próbálkozás az Oszmán Birodalom és Bulgária között született, de az szinte csak a háborúk alatt bekövetkezett változásokat rögzítette, az érdemi bizottsági munkára idő sem maradt, mert kitört az I. világháború. Görögország vonatkozásában a háború utáni túlkapasok a kisebbségek ellen mindkét oldalon jelentkeztek, 1914. május 18-án mégis a Porta tett javaslatot a Kis-Ázsia nyugati partján élő görög és a balkáni török kisebbség kicserélésére.²

A tárgyalások folyamán a görög kormány többször hangsúlyozta, hogy bármiféle egyezmény megkötésének és az egyezkedések folytatásának a feltétele: a kis-ázsiai és trákiai görögök erőszakos kitelepítésének és üldözésének azonnali leállítása. A tárgyalások menetét nehezítette, hogy az 1913 májusában megkötött londoni egyezmény függőben hagyta az Égei-tengeri szigetek hovatartozását, és azt a novemberi békeszerződés sem tisztázta. (Az összeütközés a nagyhatalmak fellépésének köszönhetően maradt el.)

A görög delegáció az üldözések befejezése mellett a menekültek hullámainak csökkentéséért és a kivándorlás önkéntességének tiszteletben tartásáért küzdött. Továbbá szerették volna elérni, hogy a lakosságcsereben érintett törökök és görögök létszáma azonos legyen. A törökök viszont elutasították ezt, mondván, a lakosságcsere megvalósítása és sikere nem függhet a kivándorlók számától. Az egyetlen kötelesség, hogy mindkét fél fizesse ki a hátrahagyott vagyonért járó kárpótlást.³

Az Oszmán Birodalom egyértelmű célja a görög kisebbségtől való megszabadulás, a homogén nemzetállam megteremtése volt. Görögország nem számíthatott külső támogatásra, a korábbi szövetségesek és támogatók mással voltak elfoglalva, így elviekben is ki volt zárva, hogy fegyverrel szerezzen érvényt álláspontjának. Nem tudta megakadályozni a törökök törekvéseit a görögség kitelepítésével kapcsolatban, az üldözések leállítására tett erőfeszítések is hiábavalóak voltak. Ugyanakkor a törökök diktálta feltételek elfo-

² BALOGH Ádám: *Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben*, Világtörténet 2002. tavasz–nyár, 39–40.

³ *Uo.*, 40–41.

gadása volt az egyetlen lehetőség a számára, hogy ne hagyja teljesen magára a kis-ázsiai nemzettestvéreket.⁴

Több nekifutás, sorozatos tárgyalás, részben már felálló vegyes bizottságok ellenére sem sikerült rendezni a helyzetet. A Balkán-háborúk alatt végbement spontán népegmozgás megállapításán és elfogadásán túl nem jutottak. Sok idejük nem is volt, hiszen az I. világháború kitörésével a probléma lekerült a napirendről. Mégis a háború, illetve a török revíziós harcok lezárása után lehetőség nyílt a kérdés rendezésére. Az 1923. július 24-én aláírt lausanne-i béke a törökök számára területileg is kedvezőbb volt, a 1920-as sèvres-i békében a görögöknek ítélt Kelet-Trákia Edirnével együtt Törökországhoz került. Görögország számára a vereség a „Nagy Eszme” végleges feladását is jelentette. Lausanne-ban aláírtak egy külön görög-török lakosságcsere-szerződést is.⁵ A kötelező érvényű egyezmény szerint a törökországi görögségnek és a görögországi törökségnek is el kellett hagynia szülőhazáját és „anyaországába” kellett költöznie. Egy-egy mentesített kategória volt: a konstantinápolyi, illetve az Imbrosz és Tenedosz szigetén élő görögök, másik oldalon pedig a nyugat-trákiai muzulmánok maradhattak lakóhelyükön.⁶

Ezzel a megállapodással tettek pontot a Balkán-háborúk óta húzódó nemzetiségi ügy végére. Az 1925-re befejeződött népmozgás során 1 290 000 görög kényszerült elhagyni Törökországot (kb. 1 100 000 a lausanne-i szerződés előtt), míg 480 000 törököt kényszerítettek Görögország elhagyására (125 000-et a lausanne-i egyezmény előtt). 1925-ös adatok szerint mintegy 200 000 görög nemzetiségű maradt Törökországban, ám a két-éves évek közepére számuk az emigrálások miatt 5000 körülire fogyatkozott.⁷ Görögországot is több tízezer török hagyta el a lausanne-i döntés óta, így a Balkán-félsziget egyik leghomogénebb államává vált.

A dél-tiroli kérdés

Dél-Tirol kérdésében a konfliktus gyökerei szintén a 19. századig nyúlnak vissza. Az olasz egység megszületése után az irredentizmus egyik legfőbb törekvése az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Tirol tartomány déli részének megszerzése és lakosságának

⁴ Nem szabad elfelejteni, hogy az Oszmán Birodalomban a kisebbségellenesség legdurvább formái is előkerültek. Az 1890-es évektől több hullámban szenvedett üldöztetést az örménység is. Az ifjútörök kormányzat alatt, az 1910-es években volt a legrosszabb a helyzetük: egyfajta „végleges megoldás” keretében több százezer örményt deportáltak a sivatagba, ahol szó szerint éhen és szomjan haltak. A tisztogatások során az etnikai mellett nyilvánvalóan a vallási indíték is közrejátszott, hisz az örmény népé a legkorábbi keresztény államiság, és egy tisztán muzulmánává váló közegben könnyen váltak bűnbakká.

⁵ A lakosságcsere-egyezmény teljes szövegét angolul lásd Greece and Turkey – Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923, közli a World Legal Information Institute: www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1925/14.html.

⁶ BALOGH: *I. m.*, 43–44.

⁷ A Hellenic Resources Network hivatkozása az adatokat illetően az Athens News Agency 2006. július 2-i cikkére: www.hri.org/news/greek/apeen/2006/06-07-02.apeen.html#03.

asszimilálása volt. 1915-ben Olaszország háborúba lépésének feltétele Dél-Tirol megszerzése volt, amit a Saint Germain-i béke neki is juttatott.⁸

A két világháború között az olasz politika a dél-tiroliak beolvasztását célozta meg, és ebben a fasizmus eszmei támogatását is élvezte; a kisebbségek helyzete olasz belügy volt. A beolvasztás – az *adattamento* – terve a fasiszta hatalomátvétel után hivatalos kormányprogram lett. A terület előjáróinak olaszokat neveztek ki, olasz lett a hivatalos nyelv, a német ajkú hivatalnokokat elbocsátották, a német egyesületeket betiltották, a csendőrség megerősítése a németek kirekesztésével történt, és az elnémetesedett családnevek (viszsa)olaszosítása is végbement.⁹ Ennek eredményeként a terület olasz lakosainak száma 1921 és 1939 között megnégyszereződött.¹⁰

Az 1939 júniusában megkötött berlini egyezmény rendelkezett a dél-tiroli németek kitelepülésének lehetőségéről. Eszerint aki akart, folyamodhatott német állampolgárságért (1939. december 31-ig), de ezzel kötelezte is magát az áttelepülésre. Amennyiben ezt nem tették meg, olasz állampolgárságukat megtartották, de le kellett mondaniuk kisebbségvédelmi jogaikról.¹¹ A dokumentumok szerint a negyedmillió német lakosság mintegy 85 százaléka kérvényezte az áttelepülést a Német Birodalom területére, de ténylegesen csak 70–80 ezren hagyták el lakóhelyüket.¹² Ez a háború kitörésével és a probléma sokdrangúvá válásával magyarázható.¹³

A háború után az újra önálló Ausztria a dél-tiroli területek visszaszerzését tekintette elsődleges külpolitikai feladatának, de a párizsi békeszerződés megerősítette a Brenner-hágónál 1919 óta húzódó határt. Karl Gruber osztrák és Alcide de Gasperi olasz külügyminiszter megállapodása értelmében azonban Dél-Tirol széleskörű autonómiát kapott és a német kisebbséget visszahelyezték jogaiba. A megállapodást a két ország között született békeszerződésben is megemlítették, így az nemzetközi garanciát kapott. A német ajkú kisebbség helyzete a két háború közötti idővel ellentétben már nem volt olasz belügy, és a kérdésben Ausztria is előszeretettel tűnt fel „védőhatalomként”.¹⁴

⁸ Ekkor 215 ezer német és 16 ezer olasz lakott ott, amiből látszik, hogy nem nemzetiségi alapon megszületett döntésről van szó, sokkal inkább geostratégiai elvek érvényesültek. Sőt Olaszországgal mint társult országgal még kisebbségi szerződést sem kötöttek. Vö. MÉZES Zsolt László: *A dél-tiroli autonómia egyes elemeinek adaptációs lehetőségei a határon túli magyarok vonatkozásában*, EÖKIK Műhelytanulmányok 2., Budapest, 2003, 6–7.

⁹ Mussolini 1926. február 27-én adott nyilatkozatában a következő veszélyeket látta Dél-Tirolban: „minden német volt, a hivatalnokok, a tanárok, a szellemiség, a posta, és a vasút. Csak a német nyelvet használták. Én rendet tettem: az egész vidéken az olasz nyelv obligatorikus, minden postai-, és vasúti hivatalnok olasz, olasz családokat telepítettünk a vidékre.” Idézi GERENCSÉR Balázs – JUHÁSZ Albin: *A kisebbségi autonómia*, szerzői kiadás, Budapest, 2001, 62.

¹⁰ MÉZES: *I. m.*, 7–8.

¹¹ KERÉKES Lajos: *Ausztria hatvan éve. 1918–1978*, Gondolat, Budapest, 1984, 251–252.

¹² A pontos demográfiai adatokat lásd a Bolzano – Dél-Tirol Autonóm Tartomány internetes kiadványában: *Südtiroli Bevolkerung – gestern, heute, morgen – von 1936 bis 2010 – Quadro demografico della provincia di Bolzano – dal 1936 al 2010*, Bozen-Bolzano, 2001 www.provincia.bz.it/astat/de/bevoelkerung/439.asp?demographischestruktur_action=300&demographischestruktur_image_id=3225.

¹³ A német és olasz viszonyról Dél-Tirol kérdésében bővebben lásd C[onrad]. F LATOUR: *Germany, Italy and South Tyrol, 1938–45*, *The Historical Journal* 1965/1, 95–111.

¹⁴ MÉZES: *I. m.*, 8.

Megítélésem szerint a dél-tiroli kérdés azért nem került elő semmilyen formában a magyar–csehszlovák viszony tárgyalásakor, mert a két európai főbűnös Németország és Olaszország között született. Így az *ab ovo* rossznak tekintették, és inkább nem is beszéltek róla, mintsem hogy a tapasztalatokat megvizsgálták volna. A két háború közötti olasz kisebbségpolitika kísértetiesen emlékeztet Magyarország Monarchia-beli szlovákpolitikájára (amely azóta is komoly fájdalmas pont északi szomszédunk történeti hagyományában). Illetve bizonyos rendelkezések a reszlovakizációra a jogfosztás éveiben tapasztalt csehszlovák kormánypolitikát idézik fel. Ugyanakkor a háború utáni osztrák–olasz rendezés az autonómia megteremtésével az egyik legelőremutatóbb megoldás, mind a mai napig.¹⁵ Összefoglalva: „Az évtizedes dél-tiroli vita során az igazságosnak sohasem tartott, de létező határokat osztrák részről nem kérdőjelezték meg. A józan állásfoglalásokat ez a megfontolás hatotta át, amely nagymértékben elősegítette a rendezést.”¹⁶

A lengyel–ukrán lakosságcsere

A magyar–csehszlovák lakosságcserehez időben legközelebb áll a Lengyelország és a szovjet tagköztársaságok (Ukrajna, Belorusszia, Litvánia) között született megállapodás. Moszkva minden fórumon „példaértékűként” felmutatott, kisebbségi problémát rendező intézkedése volt ez.

A kiindulópont, hogy a lengyel határok nyugatra tolásával a nemzetiségi arányok még jobban megváltoztak, és a potsdami megállapodás értelmében a német kisebbség nagy részét kitelepítették, és jelentős lengyel kisebbség került a Szovjetunió területére. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN) és a szovjet tagköztársaságok között 1944 októberében létrejött szerződés szerint „cseréltek ki” 787 ezer lengyelt a szovjet területekről és 48 ezer ukránt a lengyel vajdaságokból.¹⁷

A szovjet vezetés, és maga Sztálin is a magyar és csehszlovák képviselőkkel tárgyalva többször felhívta a figyelmet arra, hogy hasonlóan kellene eljárni a közép-európai kérdésben is. 1946 áprilisában a csehszlovák küldöttség tagjai, Vavro Hajdu és Václav Nosek egy Molotovval folytatott beszélgetés folyamán szembesültek azzal, hogy már a Szovjetunió sem támogatja Csehszlovákiát az egyoldalú döntésben. Moszkva abban is követendőnek találta a rendezést, hogy nem kell ragaszkodni a paritás elvéhez, hiszen annak hiánya a lengyel–szovjet lakosságcserenél sem okozott gondot. Újabb kutatási eredmények fényében azt lehet látni, hogy Lengyelország esetében még a németek kitoloncolása is humánusabb volt, és kevesebb szenvedéssel járt (az áldozatok számáról nem is beszélve), mint a szovjetekkel történő lakosságcsere; holott előbbi jóval több embert érintett.¹⁸

¹⁵ A dél-tiroli autonómiáról bővebben lásd GERENCSEŔ–JUHÁSZ: *I. m.*, 61–71.

¹⁶ MÉZES: *I. m.*, 12.

¹⁷ Michal ŠTEFANSKÝ: *A szlovákiai magyar kisebbség 1945–1949 közötti helyzetének külpolitikai összefüggései*, Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007/2., 52.

¹⁸ Ez azzal magyarázható, hogy a németektől felszabadított területeken a lengyel lakosságot a szovjet államvédelmi szervek és az ellenük harcoló Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) egységei egyaránt fenyegették, az

A lengyel és az ukrán történelmi hagyományban igen komoly a lakosságcsere traumájának emlékezete. A Harmadik Lengyel Köztársaság szenátusa kiemelt feladatának tekinti a határon túli lengyelek támogatását, és maga a lengyel alkotmány is hosszabban értekezik a külhoni lengyelekről.¹⁹ A kölcsönös történelmi sérelmek ellenére a két ország viszonya rendezett, a lengyelek élen járnak Ukrajna euroatlanti integrációs törekvéseinek támogatásában.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere

A csehszlovák–magyar lakosságcsere problémája, a terület és a népesség kérdésének rendezetlensége Trianonig, de a müncheni konferenciáig mindenképpen visszanyúl. Az 1938. november 2-án aláírt bécsi döntés eredményeként visszakerült a trianoni diktátum után Csehszlovákiához csatolt magyarlakta területek jelentős része.²⁰ A csehszlovákok már ekkor egy esetleges lakosságcserere gondoltak, a két világháború közti Csehszlovákia magyarjait szeretnék volna kicserélni magyarországi szlovákokra, és hallani sem akartak semmiféle területvesztésről. Beneš, Csehszlovákia elnöke már a müncheni döntés előtt lemondott, nem akarta a nevét adni egy számukra ilyen gyászos eseményhez.

Lemondása után Beneš Angliába távozott, majd nem sokkal később az USA-ban vendégelődőként tevékenykedett. 1940 nyarán visszatért Londonba, és néhány politikustársával megalakították az emigráns csehszlovák kormányt.²¹

A világháború után nem működött a parlament, így helyette Beneš elnöki dekrétumokkal „kormányzott”. Azt azonban le kell szögezni, hogy a hírhedtté vált rendelkezések közül csak egyesek foglalkoztak Csehszlovákia német és magyar kisebbségével. A politikus már 1941-ben arra a következtetésre jutott, hogy az újjászülető Csehszlovákia jövőjének záloga a nem szláv kisebbségektől (melyek alatt a németet és a magyart értette) való megszabadulás.²²

Beneš már 1943 decemberében tárgyalt Moszkvában a háború utáni Közép-Európa helyzetéről, sőt már itt vázolta a homogén szláv „nemzetállamra” vonatkozó elképzelé-

előbbieket a lengyel nemzeti szellemű egyéneket, közösségeket félemlítették meg fizikailag, az utóbbiak pedig a szovjetrendszerrel együttműködő lengyeleket irtották. vö. *Uo.*, 56.

¹⁹ A volt Szovjetunió területén élő lengyelekről és a Lengyel Köztársaság kisebbségi támogatáspolitikájáról lásd bővebben LAGZI Gábor: „Lengyelek, de mások”. *Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája*, EÖKIK Műhelytanulmányok 39., Budapest, 2009.

²⁰ A terület elnevezésére a *Felvidék* kifejezés pontatlan vagy félreértésekre adhat okot, a korabeli terminológia ezt használja, mégis ha tehetem, elkerülöm. (A problémáról bővebben lásd ÁBRAHÁM Barna: *Történelmi csomópontok és folyamatok értelmezése 1100 év kölcsönhatásaiban = Hungaro-szlovakológia*, szerk. Illés Pál Attila, Szent István Társulat, Budapest, 2007, 63–140.

²¹ Beneš legitimnek érezte kormányát, mivel „igazából le sem mondott” elnöki posztjáról, amikor távozott – csak külső nyomásra cselekedett –, és sikerült elismertetnie a szövetségesekkel emigráns kabinetjét. Az emigrációban töltött időről bővebben lásd GULYÁS László: *Eduard Beneš. Közép-Európa koncepciói és a valóság*, Att-raktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 275–348.

²² JANICS Kálmán: *A hontalanság évei*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980, 51–60.

seit. Kétségkívül növelte diplomáciai tekintélyét a december 12-én kötött csehszlovák–szovjet barátsági és együttműködési szerződés.

A londoni emigrációból Edvard Beneš köztársasági elnök Moszkván keresztül tért vissza Csehszlovákiába. Ez a kis kitérő azt eredményezte, hogy az új kormányprogram kidolgozásában, fő irányának meghatározásában a Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció döntő szerepet játszott. Beneš egy olyan programhoz adta jóváhagyását, amely a háború utáni újjáépítés mellett az államosítás előkészítésével gyakorlatilag megteremtette a kommunista párt belföldi érvényesülésének politikai bázisát.²³

A II. világháború végéhez közeledve már minden szövetséges fórumon téma volt a magyar–csehszlovák viszony. A Potsdamban 1945. augusztus 2-án született döntés rendelkezett a németek Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról való kitelepítéséről, de a csehszlovákiai magyar kérdésről nem határozott.

Beneš 1941–1945 között negyvenöt dekrétumot készített, melyeket a háború utáni hazatérést követően másik kilencvenyolc követett. Ezeket a rendelkezéseket persze az újjáalakuló csehszlovák parlamentnek meg kellett szavaznia, így emelkedtek jogerőre. A harmadik Csehszlovák Köztársaság berendezkedésének és a Beneš által „fémjelzett” korszaknak hivatalos politikáját a kassai kormányprogramban lefektetett elvek határozták meg.²⁴

Az állampolgárság megvonása és – mint az 1945. évi dekrétumok, rendeletek kibocsátása után fokozatosan világossá vált – a két kisebbség összes állampolgári jogainak felszámolása alól csak az aktív antifasiszták képezhettek kivételt. Ez a többségi cseh és szlovák lakossággal való összehasonlításban eleve súlyos és egyértelműen etnikai alapon gyakorolt diszkriminációt jelentett. A kassai kormányprogramnak ez a fejezete tehát a kollektív bűn elve alapján törvényerőre emelt kollektív büntetési formák – nemzeti, nyelvi különbségtételen alapuló vagyon-, állás-, jogvesztés – hivatkozási alapja volt. A „kisebbségi” fejezet még viszonylag szabadon hozzáférhető jogként írja le az optálás lehetőségét, de a gyakorlatban a csehszlovák állampolgárság megszerzése a világháború utáni években a magyarok számára csakis a reszlovakizáción keresztül volt lehetséges. Összesen tizenhárom elnöki dekrétum született, amelyek a németek és a magyarok, valamint a cseh és a szlovák nép árulóinak és ellenségeinek megbüntetéséről szóltak.²⁵

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti egyezmény visszaállította a München előtti határokat, ugyanakkor a nagyhatalmak nem értettek egyet azzal a csehszlovák követeléssel, hogy Magyarország fogadja be a teljes magyar lakosságot az újfent elcsatolt területekről. Az Egyesül Államok a magyar kisebbség kérdésében a

²³ SZARKA László: *A csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolását célzó dekrétumok és rendeletek* = POPÉLY Árpád – Štefan ŠUTAJ – SZARKA László: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1949*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007, 10–11.

²⁴ „A cseheknek és a szlovákoknak a német és a magyar kisebbséggel szerzett szörnyű tapasztalatai – amely kisebbségek nagyrészt a köztársaság ellen kívülről indított hódító politika engedelmes eszközévé váltak, s amelyek közül főleg a csehszlovákiai németek egyenesen eszközül kínálták fel magukat a cseh és a szlovák nemzet elleni irtóhadjáratához – a felújított Csehszlovákiát mély és tartós beavatkozásra kényszerítik.” Kassai kormányprogram VIII. fejezet, közli Szarka László: *Uo.*, 37–51.

²⁵ Vö. Szarka László jegyzetével: *Uo.*, 43–44.

két ország tárgyalásos megegyezését tartotta célravezetőnek, és kijelentette: „a külügy igazolhatatlannak tartaná, ha egy etnikai kisebbség minden tagját kitelepítésnek alávetett államellenes bűnözőként kezelnék kizárólag az etnikumuk alapján”.²⁶

Az amerikai magatartással szemben Beneš teljesen más alapon állt, és 5. elnöki dekretumának 4. §-ában konkrétan fogalmazott: „Állami szempontból megbízhatatlanoknak kell tekinteni a német vagy magyar nemzetiségű személyeket.”

Összefüggések

A lakosságcsere genezisének szálai Nagy-Britanniához kötődnek, amely a Görögország és Törökország között 1923-ban született egyezményt egyértelműen pozitívan értékelte.²⁷ Beneš és politikustársai az angliai emigráció alatt nyilván találkoztak ezzel az elképzeléssel, hiszen itt fogalmazták meg későbbi politikájuk koncepcióját. Winston Churchill miniszterelnök a lengyel kérdéssel kapcsolatban a lakosságcserét és az országon belüli áttelepítéseket a közép-európai államok megerősítésére, stabilizált viszonyok megteremtésére szolgáló, bevált és egyedüli módszernek minősítette.²⁸ A görög–török tárgyalások tanulmányozásánál érdekes volt felfigyelni a görögök és a magyar közötti több hasonlóságra is.

Már a Görögország külpolitikáját meghatározó „Nagy Eszme” megemlítésénél is rámutattam, hogy a magyar revizionizmushoz hasonló érzésekből, helyzetből fakad.²⁹ Érvrendszere a történelmiségre (a Bizánci Birodalom évszázados hagyományaira), a térségben élő görögség eltúlzott arányaira és Görögország biztonsági stratégiájára épült. Hasonló a Trianon utáni Magyarországnak a revíziót ideologizáló érvelése is: a Szent István-i államiság, a magyar nemzetiségek jelenléte az utódállamokban és a Kárpát-medence geostratégiai és földrajzi-vízrajzi egységét eltúlzó, „Mindent vissza” követelő propagandája. Mindkét állam a vesztes háború után és a lakosságcsere lezárulásával végleg lemondhatott a Nagy-Görögország, illetve a Nagy-Magyarország álmáról, ugyanakkor térségükben etnikailag a legegységesebb államoknak tekinthetők. A tárgyalások folytán a feltételeket diktálni próbáló fél (a török, illetve a csehszlovák) a várt eredmény kicsikarása érdekében a nemzetiségek üldözését, deportálását és egyoldalú kitelepítését ütőkártyának használta. A több hasonlóság ellenére különbségek is voltak, hiszen a görögség dicső múltját a „Nagy Eszmével” megideologizáló romantikáját és a magyarság Trianon után közvetlenül megélt traumáját nem lehet azonosnak tekinteni.

²⁶ Joseph Grew külügyi államtitkár távirata Arthur Schoenfeldnek, az Egyesült Államok magyarországi képviselőjének. Magyarul közli BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009, 225–226.

²⁷ ŠTEFANSKÝ: *I. m.*, 51–52.

²⁸ Lásd *Uo.*, 52.

²⁹ A „Nagy Eszme” egy nacionalista ideológia, melynek célja, hogy az athéni állam meghódítsa az Égei-tenger mindkét partját, s betöltse egy tisztán görög konstantinápolyi állammal. Vö. BALOGH: *I. m.*, 45.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény megszületése után fél évvel, a probléma rendezetlensége és szemben állók eltérő értelmezései miatt a Külügyminiszterek Tanácsának a magyar–csehszlovák kérdéssel foglalkozó bizottságában a téma újra előkerült. Az angol küldött, Lord Viscount Hood épp a görög–török lakosságcsereire hivatkozott. Megértését fejezte ki Csehszlovákia törekvése iránt, hogy véglegesen rendezze a kisebbségek problémájának kérdését, de határozottan károsnak minősítette az erőszakos kitelepítés lehetőségének békeszerződésbe foglalását. Rámutatott, hogy az 1920-as években megvalósult görög–török transzfer a két kormány egyeztetése alapján jött létre, míg a tárgyalat esetében a magyar kormány ellenzi e cserét. A béke megőrzésének egyetlen lehetőségét a kétoldalú megállapodásban látta.³⁰

A magyar politikai-területi bizottságban Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár 1946. szeptember 16-án a transzfer-vitában a következőként érvelt, az általam is bemutatott példákat felhozva:

„Tudjuk, hogy az áttelepítés, a »transzfer« szó nem hangzik rokonszenvesnek sem az önök, sem a mi fülünknek, de cáfolhatatlan tény marad, hogy ezen az alapon oldották meg véglegesen és tartósan például a törökországi görög kisebbség problémáját. Módosított formában, a lakosságcsereinek a cserearányra való tekintet nélküli formáját alkalmazták a szövetséges és testvéri lengyel és ukrán nemzet között is, amelynek során több mint 1 millió lengyel költözött át régi lakóhelyéről az új Lengyelországba és mintegy 400 000 ukrán Lengyelországból Ukrajnába.”³¹

Nem tagadta, hogy a lakoságnak az otthonából való eltávolítása problémákkal, illetőleg szenvedésekkel jár. Ezek „legkisebbre való csökkentése” érdekében azt javasolta, hogy a két érintett kormány a békeszerződés ratifikálását követő hat hónapon belül kössön megállapodást a kitelepítés humánus végrehajtására. Elismerte, hogy senkinek sincs joga szülőföldjéről elűzni embereket, de rámutatott, hogy gazdasági megfontolásokból sokszor mégis sor kerül rá.³²

Clementis a csehszlovák kitelepítési indítvány védelmében – és igazolására – hivatkozott még az említett görög–török, valamint az ukrán–lengyel és a szovjet–csehszlovák lakosságcsereire is. Kitért arra is, hogy kormánya – a müncheni tapasztalatok alapján – nem tud kisebbségi jogokat adni, s ezért is törekszik a nemzetiségek eltávolítására. A csehszlovák érvrendszer fő tézisé³³ is előhozta, mely szerint a kitelepítés véglegesen megoldaná Csehszlovákia nemzetiségi problémáit, lehetővé tenné, hogy Csehszlovákia

³⁰ FÜLÖP Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*, második, javított kiadás, Püski, Budapest, 2008, 260–261.

³¹ Dalibor M. KRNO: *A békéről tárgyaltunk Magyarországgal*, ford. Käfer István, kiadó nélkül, Budapest, 1992, 59–61.

³² Mondandóját egy költői kérdéssel támogatta meg, mely elsősorban a nagyhatalmak képviselőinek szólt és Csehszlovákia elkötelezett békepartiságát volt hivatott alátámasztani: „Ha egy következő háború érdekében történő modern fegyverkísérlet miatt lehetséges valahonnan a lakosság elköltöztetése, miért nem lehetséges bizonyos számú lakosság elköltöztetése a tartós béke érdekében, amint azt Csehszlovákia javasolja?” *Uo.*, 61.

³³ Benés nemzetiségpolitikai elképzeléseit és a közép-európai rendezéssel kapcsolatos elméletét a 1946-ban a Foreign Affairsben is megírta: Eduard BENEŠ: *Postwar Czechoslovakia*, *Foreign Affairs* 1946/3., 401–402.

és Magyarország között baráti viszony alakuljon ki, a Duna-medencében pedig tartós béke legyen.³⁴

A nyugati szövetséges nagyhatalmak elutasították a csehszlovák kérést, s azt embertelennek és jogtalanak minősítették. Ezzel ellentétes véleményét fejtette ki Párizsban 1946. szeptember 20-án a szovjet Andrej Visinszkij, aki a lakosságcsereéről és a 200 ezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítéséről szólt. Mindkét kérdést a csehszlovákok szemszögéből közelítette meg. A lakosságcsere szerint „helyes és bölcs lépés, és összhangban áll a csehszlovák kormányt vezérlő demokratikus elvekkel”. A csehszlovákiai magyarkérdés kitoloncolással való rendezése „összhangban van azzal a politikával, melyet a demokratikus csehszlovák kormány minden cselekedetében, különösen a külpolitika terén megvalósítani igyekezik”. A lakosságcsere jogosultságát szovjet példákkal igazolta. Frázisokkal teletűzdel beszédben bizonygatta, hogy a „Lenin és Sztálin tanításaiból merítő szovjet nemzetiségi politika magasztos elveken alapuló igazságos politika”, s így igazságos a csehszlovák lépés is. Véleménye szerint a Szovjetunió a lakosság áttelepítése terén jelentős eredményeket ért el. Az 1945. július 6-án megkötött szovjet–lengyel egyezmény alapján másfél év alatt több mint egymillió embert mozdítottak ki régi lakóhelyéről, miközben sok százezer ukrán és orosz nemzetiségű indult el ellenkező, vagyis kelet–nyugati irányba. Kifejtette, hogy a szovjet kormány elégedett az új határokkal, az új nemzetiségi összetétellel, s így kormánya nevében csak üdvözölni tudja a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény megkötését. De a magyarkérdést ez az egyezmény vélhetően nem oldja meg teljesen, ezért igazságosnak tartja a csehszlovák kormány kérését, hogy a konferencia engedélyezze, s vegye be a Magyarországgal kötendő békeszerződésbe a 200 ezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését. A kérdést elutasító Magyarország Visinszkij szerint „rossz anya”, mert nem kellene neki a saját gyermekei. Visinszkij a csehszlovákiai magyarok kitelepítését összekapcsolta a magyarországi németek kitelepítésével, mert a németek „helyet adnak” a felvidéki magyaroknak.³⁵

Vojna ukrán küldött véleménye szerint Magyarország képviselője eltúlozta a csehszlovákiai magyar lakosság áttelepítésével járó nehézségeket: „Vannak bizonyos tapasztalataink a lakosság áttelepítéséről. Kölcsönös és kétoldalú szerződést kötöttünk lengyel lakosság Ukrajnából és egyidejűleg ukrán lakosság Lengyelországból való áttelepítésére, ámde sokkal nagyobb arányú áttelepítést hajtottunk végre és a mainál sokkal kedvezőtlenebb korban, mivel ez az áttelepítő röviddel területünk felszabadítása után zajlott le, amikor a háborúnak még nem volt teljesen vége.”³⁶

A dél-tiroli lakosságcsere taglalásánál már érintettük a dualizmus idejének magyar és a két világháború közötti időszak olasz politikájának hasonlóságait. Ám le kell szögeznünk, hogy a Monarchia liberális és parlamentáris Magyarországnak politikai berendezkedése, az állam működése nagyon különbözött Mussolini totális államra törekvő Olaszországtól.

³⁴ BALOGH: *I. m.*, 237–238; FÜLÖP: *I. m.*, 256.

³⁵ VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*, Kalligram, Pozsony, 2007, 231.

³⁶ KRNO: *I. m.*, 76–77.

A lengyel–szovjet lakosságcsere a térségben döntő befolyásra törekvő Szovjetunió „hivatalos” példája lett a kisebbségi kérdés kezelésében. A rendkívüli szörnyűségekkel járó népcsere mindenképpen „eredményes” volt, hiszen egy nagyhatalom hadserege hajtotta végre, az önkéntesség kérdésének felmerülése nélkül, és lengyel részről a szerződő fél, a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság sokkal jobban ki volt szolgáltatva a szovjeteknek, mintsem alkudozásba–egyezkedésbe bocsátkozhatott volna. Sok hasonlóság nincs a magyar lakosságcserevel összehasonlítva, de Moszkva a csehszlovák és magyar küldöttekkel tárgyalva minden esetben ennek sikerére hivatkozott. A szovjet pártvezetésnek nem volt érdeke egyik felet sem támogatni, pedig Csehszlovákia az egyoldalú kitelepítésekre való rábólintást kérte tőle, Magyarország ennek elkerülését szerette volna (sőt nagy gesztusnak értékelte volna, ha Kárpátalját a Szovjetunió átengedi). A moszkvai érdekek viszont a térség stabilitását és békéjét, mi több: úgynevezett „baráti országok” együttműködését kívánták.³⁷

* * *

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere kapcsán a nagyhatalmak a háború utáni törekeny rendszer fenntartását, a térség pacifikálásának lehetőségét látták a megegyezésben. Cél lehetett egy esetleges komolyabb konfliktus elkerülése a két ország között. Nem akarták a nehezen megszületett csehszlovák–magyar lakosságcsere egy kétes sikerű és fogadtatású, paritáson felüli telepítéssel megterhelni. Sőt mindkét oldalon voltak „tapasztalatai”, hivatkozási alapja a lakosságcsere intézményét illetően. Ilyen volt a nyugatiak, elsősorban Nagy-Britannia számára a görög–török, hiszen a török revíziós háború végét jelentette, a nemzetiségi feszültségek mindenképp csökkentek, és minden nehézségével, túlkapásával együtt – az örmény népirtás mellett is – pozitív kisebbségpolitikai rendezésnek tűnt. A Szovjetunió számára pedig az ukrán–lengyel lakosságcsere volt a példa.

Az mégsem mondható, hogy egyszerűen másolták volna a lausanne-i konferencia vagy a szovjet–lengyel megegyezés pontjait, vagy kis változtatásokkal aktualizálták volna. Azonban nyugati emigrációba vonult Beneš-kormány tagjaira és a Londonban kialakított és a brit politikai körökben elfogadott és megvitatott rendelkezésekre hatott a szigetország külpolitikai hagyománya, illetve a transzfer ötlete mindenképp itt jelent meg.³⁸ A baloldali, moszkvai emigráció számára is példaértékű volt minden, amit a Szovjetunióban tapasztaltak, valamint erősen gyanítható, hogy egyfajta sugalmazott megoldás volt a lakosságcsere ötlete a legfelsőbb pártvezetés részéről is.

³⁷ ŠTEFANSKÝ: *I. m.*, 57–60.

³⁸ Az emigrációban megszületett gondolatokról Jan Masaryk külügyminiszter 1946 augusztusában a *Populaire*-nek adott nyilatkozatában egyértelműen fogalmazott: a lakosságcsere csehszlovák gondolata a görög–török lakosságcsere idejére nyúlik vissza. Vö. a Magyar Távirati Iroda párizsi jelentése a *Populaire* cikkéről, MTI Hírkiadás 1946. 08. 16., 44 <http://archiv1945-1949.mti.hu>.

A magyar lakosságot közvetlenül érintő „lakosságvesztő traumák” – holokauszt, cseh-szlovák–magyar lakosságcsere, németek kitelepítése – jobb megértéséhez, a tisztábban látáshoz és a máig ható problémák feldolgozásához segíthetne a nemzetközi környezet felidézése, a párhuzamkeresés és az összehasonlító-elemző vizsgálat. Jelen dolgozat is ehhez próbált segítséget adni szerény eszközeivel.

Hősi halott honvéd egy Marder II. páncélvadászon (Babucs Zoltán gyűjteménye)